

Radmila Radić: *Država i verske zajednice 1945-1970*, knjiga I-II,
Beograd 2002, 438+686

U društvenom i geopolitičkom prostoru dve prethodne Jugoslavije, u Kraljevini Jugoslaviji i SFRJ, delovale su i ukrštale svoje uticaje dve velike hrišćanske crkve, Srpska pravoslavna crkva i Rimokatolička crkva, Islamska verska zajednica i brojne manje verske zajednice sa svojim velikodostojnicima, sveštenstvom, bogomoljama i vernicima. Prema statističkom izvoru Zemaljske komisije za verske poslove Narodne Republike Srbije, koji Radmila Radić navodi u prvom tomu svoje studije, godine 1931. od ukupno 13.933.000 stanovnika Kraljevine Jugoslavije pravoslavnih je bilo 6.785.000 (48,7%), katolika 5.218.000 (37,4) i muslimana 1.561.000 (11,2%), što znači da je verski bilo opredeljeno 97,3% stanovnika (str. 141). U tim dvema državama, u stvari, ukrštali su se različiti kulturni sistemi kojima navedene religije pripadaju i društva sa različitom kulturnom tradicijom. Svaka od navedenih religija ima svoje značajne kulturne specifičnosti. Srpska pravoslavna crkva, kao jedna od pomesnih pravoslavnih crkava, oblikovala se u velikim istorijskim lomovima, od svoje autokefalnosti početkom 13. veka i u čvrstoj simbiozi sa srednjovekovnom srpskom državom, preko turskog perioda, do obnove novovekovne srpske države u 19. veku i sticanja ponovo uspostavljene celovitosti početkom 20. veka. Rimokatolička crkva, po svom ustrojstvu vezana za Svetu Stolicu u Vatikanu, do 1918. godine je delovala u ok-

viru Austrougarske monarhije. Islamska verska zajednica, sa svojim organizacionim delovima i u zemljama Otomanskog carstva i u zemljama Austrougarske monarhije, delovala je do 1918. godine takođe u vrlo različitim društveno-kulturnim uslovima. Po svojoj najdubljoj suštini religija, međutim, nije neki epifenomen, već duhovna snaga koja, kako to dobro formuliše antropolog Kliford Gerc, oblikuje društveni poredak isto tako kao što ga oblikuju politička moć, bogatstvo ili pravna obaveza i tako joj treba i pristupati.

Pristupajući istraživanju odnosa države i verskih zajednica u razdoblju 1945-1953, istoričarka Radmila Radić, kojoj je ovo bila i doktorska disertacija, odbranjena 1992. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, postavila je sebi cilj da prouči i prikaže najbitnije aspekte odnosa pre svega Srpske pravoslavne crkve, Rimokatoličke crkve i Islamske verske zajednice sa državnim organima u drugoj Jugoslaviji, u jednoj partijskoj državi koja se rodila u NOB-u i koja je u proučavanom razdoblju sve više jačala i na unutrašnjem i na spoljašnjem planu neometana u tek uspostavljenoj ravnoteži novog svetskog poretka posle Drugog svetskog rata. Vreme u kome je nastala i bila objavljena ova značajna istorijska studija (*Verom protiv vere – država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1995), karakteristično je po oživljenom intere-

sovanju za ulogu religije u društvu i kulturi, interesovanju koje za svoj korelat ima i oživljena verska osećanja u široj populaciji, potisnuta tokom dužeg vremena pre toga prinudnim ateizmom. Upravo 1995. godine tek osnovano Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije organizovalo je naučnu konferenciju „Religija i razvoj” i ubrzo zatim objavilo i zbornik radova sa tog skupa. Mirko Blagojević, mladi sociolog, objavio je te iste godine knjigu „Približavanje pravoslavlju”. Radmila Radić, kao istoričarka, međutim, nije imala metodološkog uzora za takvu vrstu studije, a, osim toga, kako sama piše, naišla je na mnoge prepreke i na mnoga nerazumevanja, od čega joj je najteže palo nerazumevanje unutar same struke istoričara. Među prepreke su, između ostalog, navedeni podozrivost i opreznost državnih organa, ali isto tako i rezervisanost verskih zajednica, što se sve može tumačiti ostacima jednog neprevaziđenog kulturnog obrasca. Za dobrog istoričara, međutim, nedostatak ili nedostupnost arhivske građe predstavlja najteži problem u obradi tako složene teme. Rad je dobrim delom zasnovan na neobjavljenoj arhivskoj građi, a među korišćenim izvorima najznačajnije mesto zauzimaju izvori državnog porekla, izvori iz arhiva verskih zajednica, zatim partijski i strani izvori. Zahvaljujući svim tim izvorima (samo iz Arhiva Jugoslavije navedeno je 19 neobjavljenih izvora) i istraživačke upornosti istoričarke Radmile Radić, kao finalni proizvod Instituta za noviju istoriju Srbije nastala je jedinstvena studija naslovljena *Država i verske zajednice 1945-1970*, u dva toma: Prvi deo: 1945-1953. (de-

limično prerađena i nešto skraćena verzija objavljene doktorske disertacije), 438 strana i Drugi deo: 1954-1970, 686 strana.

Ovih 25 godina u delovanju verskih zajednica u drugoj Jugoslaviji, od kojih je prvih devet godina možda prelomno za socijalno-politički i religijsko-kulturni kontekst u kome su te zajednice nastojale da održe svoj identitet i ostvaruju svoju vekovima izgrađivanu i potvrđivanu misiju, samo je trenutak u dugoj istoriji kako SPC tako i RKC i IVZ, ali trenutak u kome se potpuno preokrenuo dotadašnji, ne uvek beskonflikatan, odnos između društva, kulture i religije. Sa stvaranjem druge Jugoslavije na avnojskim principima i sa komunistima u vrhovima vlasti, religija je u celini, bez obzira na konfesionalni oblik, dobila svog najljućeg neprijatelja, tim opasnijeg i nepomirljivijeg što je poticao iz istovetnog društvenog okruženja kome pripada i sama religija. Bio je to partijski aparat stopljen sa državnim aparatom, koji je u širokoj lepezi političkih odluka i poteza imao pred sobom jedan strateški cilj – držati pod kontrolom sve verske zajednice, istina, sa donekle promenljivom taktikom u odnosu na jednu, drugu ili treću i maksimalno otežati, ako ne i onemogućiti, normalan verski život ljudi. Radmila Radić će to, uostalom, zaključiti na kraju drugog dela, kada kaže: „Treći motiv ležao je u autoritarnim aspiracijama vođstva koje je imalo nameru da podvede sve segmente društva pod delokrug i kontrolu Partije i pokuša da ih transformiše u partijske beskraje prenosne trake” (II, 639). Do tog ključka Radmila Radić je, međutim, došla detaljnom analizom svih bitnih

stanovišta koja su određivala obeležja novih odnosa između države i verskih zajednica. Bilo je čak nužno zadržati se na razdoblju 1941-1945, vratiti se u vreme Drugog svetskog rata i videti šta se sve u tom tragičnom vremenu dešavalo sa sveštenstvom i crkvama sve tri verske zajednice. Drugi svetski rat na prostoru prve Jugoslavije bio je pravi istorijski test iskušenja za sve tri velike verske zajednice, najviše za Katoličku crkvu i Islamsku versku zajednicu. Iz tog rata svi su izašli materijalno i ljudski teško oštećeni, a neki i moralno. Patrijarh srpski Gavriilo (Dožić), rođen 1881. godine, zbog svog držanja u vreme vojnog puča od 27. marta 1941. godine, bio je posle ulaska Nemaca odmah uhapšen i zatočen u manastiru Rakovica, da bi kasnije bio odveden u zloglasni logor Dahau, a vođstvo nad crkvenim poslovima preuzeo je Josif (Cvijanović), mitropolit skopski (1878-1957), snažna ličnost i najstariji episkop. Od 21 episkopa, koliko ih je bilo 1941. godine, samo ih je devet ostalo u svojim eparhijama, dok su ostali ili proterani, ili ubijeni, ili zatvoreni. S druge strane, Katolička crkva u Hrvatskoj je raspad Kraljevine Jugoslavije 1941. godine i stvaranje NDH dočekala kao dar božiji, upravo se pripremajući za proslavu 13 vekova veze katoličke Hrvatske sa Sv. Stolicom u Rimu. Dr Alojz Stepinac, nadbiskup jedne od najvećih dijeceza u Evropi, posećuje već krajem aprila 1941. godine Kvaternika i Pavelića, a Katolička crkva daje legalnost ustaškoj vlasti. Posledice takvog stava po sveštenstvo i sve pravoslavne vernike u Hrvatskoj bile su tragične: među proteranim Srbima iz Hrvatske bila su i 334 sveštenika sa porodicama,

više od 1.000 lica. Komisija koja je u avgustu 1941. godine, u vreme formiranja vlade M. Nedića, osnovana pri Patrijaršiji imala je izveštaj o 300.000 žrtava. Isto tako, u toku okupacije muslimansko sveštenstvo je u većini bilo na strani ustaškog režima, jer je taj režim muslimane prihvatao kao hrvatsku braću, a NDH je prikazivana i kao domovina muslimana. Istina, rukovodstvo IVZ-a je 1941. godine izdalo proglas vernicima da se ne mešaju u politiku i da budu lojalni prema novom režimu.

Tako se već u toku rata ispoljavaju one velike istorijske protivrečnosti između te tri velike konfesionalne zajednice, ponovo u dramatičnim i najčešće tragičnim okolnostima. Narodnooslobodilački pokret će, privlačeći određeni broj sveštenstva iz redova sve tri konfesije, pokušati da nađe novu formulu za međukonfesionalne odnose, čija je cena trebalo da bude odricanje od svog religijskog identiteta tih ljudi iz redova sveštenstva koji su se priključili partizanskim jedinicama, što opet, s druge strane, većinu u sve tri konfesionalne zajednice nije moglo da pokoleba u privrženosti načelima i dogmama svoje crkve, a to posebno važi za sveštenstvo Katoličke crkve. U svakom slučaju, već u toku velikog rata počele su da se naziru konture budućih odnosa države koja se stvarala i starih verskih zajednica, naročito u vreme kada je već bilo jasno da će NOP biti pobjednička strana u Jugoslaviji. Radmila Radić je u prvom delu svoje dvotomne studije dala kratak prikaz početne prakse KPJ prema religiji u celini, posebno prema posebnim konfesionalnim zajednicama, koja je obećavala bolje odnose

između države što se stvarala i tih zajednica nego što su se oni kasnije izgradili. Ovde nije moguće navesti sve poteze nove vlasti koja se formirala na oslobođenim teritorijama, počevši od Fočanskih propisa iz februara 1942. godine, pa do formiranja komisije za verske poslove, poteze koji su mogli da nagoveštavaju potrebu za koegzistencijom između jednog ateistički opredeljenog užeg rukovodstva pokreta i verskih zajednica kojima su pripadali i mnogi aktivni učesnici NOP-a. Pokazaće se ipak da je to bila samo jedna taktička, prelazna faza, iako je, kako smatra Radmila Radić, u NOP-u bilo više „kontradiktornih impulsa“, od kojih je prevladao onaj konspirativni i nemilosrdni prema svim protivnicima. Postavljanje Ljubodraga Đurića, sekretara Predsedništva Vlade DFJ, za predsednika Državne komisije za verske poslove rečito govori o tome kakav se značaj pridavao toj funkciji, odnosno kakav će odnos biti prema verskim zajednicama. Taj državni organ za koordinaciju i kontrolu svih poslova u vezi sa verskim zajednicama dobiće dugo očuvani oblik u Saveznoj komisiji za verske poslove, formiranoj 1953. godine, za čijeg je predsednika postavljen Dobrivoje Radosavljević, zvani Bobi, bez čije saglasnosti nisu mogli da budu izabrani ni episkopi ni velikodostojnici drugih verskih zajednica i bez čijeg uvida i odobrenja nije mogao da bude donet ni Ustav SPC. Danas su ti ljudi, kakav je bio D. Radosavljević, koji su sproveli jednu politiku obezduhovanja društva, gotovo zaboravljeni, ali oni su tokom nekoliko decenija umnogome određivali tokove verskog života, pogotovo funkcionisanje organizacionih siste-

ma velikih verskih zajednica. Obrazac koji je bio nametnut, bio je lišen kulturnog i civilizacijskog legitimiteta, ali je uspeo dugo da se održi zahvaljujući zaptvorenosti društva. Kroz ovu prizmu, pomoću koje možemo da sagledamo taj veliki sudar, u suštini dva pogleda na svet i dve prakse, treba posmatrati i prihvatiti neobično bogat istorijski materijal koji nam Radmila Radić nudi u dva obimna toma svoje istorijske studije o odnosu države i verskih zajednica tokom 25 godina, pretežno druge polovine 20. veka. Može se slobodno reći da su obuhvaćena sva relevantna pitanja toga odnosa, sa svim diferencijacijama i nijansama u tom odnosu kada je reč o svakoj od tri velike konfesionalne zajednice, ali i kada su u pitanju mnoge male verske zajednice.

U prvom delu (1945-1953), pored već delimično analiziranog razdoblja tokom trajanja Drugog svetskog rata na prostoru prve Jugoslavije, uz jedan kraći pregled vladajuće ideologije suprotstavljene religiji (*Verom protiv vere*), koji pokazuje koliko je u stvari tanka ta filozofska i kulturološka osnova komunističkog ateizma, ovde su obuhvaćeni: verski sastav stanovništva i organizacija verskih zajednica, državna politika prema verskim zajednicama 1945-1953 – sredstva i metodi i spoljašnji oblici politike (ratna šteta, agrarna reforma, odvajanje škole od crkve, ekonomski položaj verskih zajednica, verske škole i praznici, povratak patrijarha, verske štampe i sl.) unutrašnji oblici politike, stvaranje autonomnih crkava u okviru SPC, Udruženje sveštenika i dr., društvene promene i verske zajednice, odnosi konfesionalnih zajednica sa inostranstvom, partija i religija u

novim okolnostima, organizatori državne politike prema verskim zajednicama. Drugo razdoblje (1954-1970), znatno duže nego prvo, ispunjeno takođe dosta dinamičnim procesima u tadašnjem jugoslovenskom društvu, sa mnogim novim odlikama u odnosima države i verskih zajednica, dobilo je odgovarajući tretman u vrlo obimnom drugom delu studije Radmile Radić, koje obuhvata kako sve probleme SPC tako i sve složene probleme KC, IVZ i malih verskih zajednica. Srpska pravoslavna crkva, koja je 1957. godine imala 23 eparhije u zemlji, dve eparhije u inostranstvu, 18 aktivnih episkopa, oko 2.400 sveštenika, 600 kaluđera i kaluđerica i 3.971 crkvu, uključujući i manastire, prolazila je kroz fazu prilagodavanja, ali je bila i meta mnogih izgreda, sa hapšenjem i suđenjima sveštenstvu. Izbor novog patrijarha i episkopa i Udruženje sveštenika bili su stalna i aktuelna tema u odnosima države i te velike konfesionalne zajednice, a pitanja budžeta SPC i doticaja, nacionalizacije crkvene imovine, poraza i socijalnog osiguranja bila su onaj stalni teg na vagi odmeravanja moći i uticaja dva suprotstavljena partnera. Život crkve, počevši od verskih skupova i manifestacija, pa do štampe SPC, takođe je detaljno obrađen u poglavlju posvećenom SPC. Nametnuti problem Makedonske pravoslavne crkve, još za života patrijarha Vikentija, opterećivao je odnose SPC i državnih organa. Vrlo značajno je što je Radmila Radić posebno poglavlje posvetila dijaspori Srpske pravoslavne crkve, od dijaspore u SAD, pa do Grčke, Mađarske i Rumunije. Kada je reč o Katoličkoj crkvi, obnavljanje državnih i

crkvenih kontakata sa Vatikanom, suđenje biskupima i sveštenicima, Drugi vaticanski koncil, saradnja sa pravoslavcima i druga pitanja obeležavaju tu fazu života i rada te konfesionalne zajednice. Slični problemi se javljaju i u odnosima Islamske verske zajednice i državnih organa, od verskih službenika do delatnosti emigracije, kršenja zakonskih propisa i problema iskazivanja nacionalne pripadnosti muslimana. Male verske zajednice dobile su svoje mesto u tom širokom istorijskom prikazu.

Državna politika prema verskim zajednicama u celom ovom posleratnom razdoblju od 25 godina najizloštenija je ipak bila u odnosu na visoko sveštenstvo, patrijarha i episkope u SPC, nadbiskupa i biskupe u KC i reis-ul-ulemu i druge velikodostojnike IVZ. Patrijarha Gavrila, koji je kao patriota i ličnost kontinuiteta u SPC (za patrijarha izabran 1938) odigrao značajnu ulogu u prelaznom periodu 1946-1950, nasledio je Vikentije (Prodanov). Izbor tog, u stvari prvog srpskog patrijarha posle 1945. godine, nije protekao nimalo glatko. Vlasti, razume se, nisu želele da bude izabran neko koga su smatrali nepoželjnim, odnosno neko s kim ne bi moglo da se saraduje. Od trojice kandidata: Demaskina (Grčaničkog, 1892-1969), mitropolita zagrebačkog, Arsenija (Bradvarovića 1883-1963), mitropolita budimskog i Vikentija (Prodanova, 1890-1958), episkopa zletovsko-strumičkog, izabran je taj poslednji sa 33 glasa od 59 prisutnih članova Izbornog sabora. Za mitropolita Arsenija, najstarijeg člana Svetog arhijerejskog sinoda i, u stvari, željenog kandidata tog najvišeg patrijaršijskog tela, glasalo je 25

članova. Četiri godine posle tog događaja, u julu 1954. godine, taj mitropolit je uhapšen, osuđen na 11 godina i 6 meseci zatvorske kazne, ali je presuda odlukom Vrhovnog suda Crne Gore kasnije preinačena u kaznu od 5 godina i 6 meseci. Mitropolit Arsenije je bio vrlo obrazovan čovek, jer je pored Stare karlovačke bogoslovije, završio i Pravni fakultet u Beogradu. Novi patrijarh je, razume se, izrazio lojalnost vlastima, ali je, kao čovek Crkve, ipak, pre svega, imao u vidu njene interese. Patrijarh Vikentije nije praktično povukao nijedan od očekivanih poteza. Tri krupna pitanja su, u stvari, opterećivala odnose države i SPC: pokušaj stvaranja MPC, formiranje Udruženja sveštenika kao transmissionog organa partije i države i žarka želja vlasti da budu penzionisani episkopi u dijaspori, pre svih Nikolaj Velimirović. Ni po jednom od tih pitanja nije postignuta saglasnost između episkopata i patrijarha SPC i SKVP.

U tom razdoblju, koje obrađuje Radmila Radić, izabran je još jedan, drugi po redu u posleratnom razdoblju srpski patrijarh – German (Đorić, 1899-1991), episkop žički. Izabran je, kako navodi Radmila Radić, u septembru 1958. godine u zaključanoj crkvi na dvočasovnom zasedanju, tajnim glasanjem. Od 56 prisutnih članova Izbornog sabora, za Germana je glasalo njih 37, a za Hrizostoma (1911-1989), episkopa žičkog, glasalo je 17 članova toga tela. Episkop Hrizostom bio je izuzetno obrazovan čovek, školovan u Parizu i Moskvi, a bavio se i prevodilačkim radom. Kao kandidat Sv. arh. sabora ipak nije prošao.

Patrijarh German je ustoličen 14. 9. 1958. godine kao 43. patrijarh u istoriji Pravoslavne crkve kod Srba i peti od kada je obnovljena SPC.

I on je bio vrlo obrazovan sveštenik: završio je Bogoslovski fakultet u Beogradu i studirao prava na Sorboni. Radio je dugo sa patrijarhom Vikentijem i, kažu, mnogo naučio od njega kako se vode crkveni poslovi. Pa ipak, ni patrijarh German, za koga se smatra da je uglavnom bio kooperativan u odnosima sa državom, nije bio popustljiv kada su bile u pitanju neke krupne stvari crkvene politike. On je ostao na patrijaršijskom tronu pune 32 godine, sve do odlaska u penziju 1990. godine, pokrivajući tako najveći deo drugog razdoblja koje obrađuje Radmila Radić.

Ogromna građa koju je ta istoričarka obradila na više od 1.000 strana svoje dvotomne studije ne može ni slučajno da bude pomenuta u jednom ovakvom prikazu. Možda je nekim pitanjima posvetila nešto više pažnje nego što je bilo nužno, kao što je to, na primer, slučaj sa suđenjem episkopu Varnavi Nastiću, ponekad se nećemo složiti s nekim tumačenjima ili zaključcima, kao što je, recimo, slučaj preovladavanja ateističke represivne opcije prema religiji u celini i sl., ali ne možemo osporiti da nam je Radmila Radić podastrla izuzetno bogatu građu, koja može da posluži u daljim istraživanjima kako istoričarima tako i sociolozima, antropolozima, politikolozima, pravnicima i mnogim drugim „društvenjacima“. Mada ovim delom nismo dobili sintetičku istorijsku studiju, ona u mnogim svojim elementima doseže visok nivo istorijske analize – svojom pouzdanošću u osloncu

na izvorni arhivski materijal, svojom korektnošću u izvlačenju brojnih, a istovremeno bitnih zaključaka u vezi sa mnogim događajima i sl. Kao sociologu, ponekad mi je nedostajalo nešto od biografskih podataka o glavnim akterima, posebno na strani državnih organa, što

sam nadoknađivao uvidom u druge izvore. U svakom slučaju, Radmila Radić je ovom istorijskom analizom uradila posao bar za tri istoričara.

Dr Miloš NEMANJIĆ

Boro B. Majdanac, *Narodna skupština Srbije*,
Beograd 2001, str. 175

Posleratna srpska historiografija nije za predmet izučavanja uzimala skupštinski život u Srbiji. Skupštine su, po pravilu, tretirane kao pojedinačne kulise, gde su se održavali manje ili više značajni događaji za politički, ekonomski ili neki drugi društveni život.

U posebnoj smo prilici da čitamo hroniku skupštinskog života od najranijih vremena do današnjih dana. Kad kažem čitamo, mislim na knjigu Bore Majdanca, *Narodna skupština Srbije*, od prvih početaka rada do 2000. godine.

Hronološke odrednice rukopisa mr Bore Majdanca prate najznačajnije međaše u istoriji Srbije. Unutar velikih istorijskih celina, Majdanac uočava specifičnosti manjih perioda koje naznačuje podnaslovima: *Običajne narodne skupštine*, *Srpska narodna skupština* i dr. Specifičnosti skupštinskog života najbolje se uočavaju u dva perioda: prvi, koji ide od 1804. godine do Drugog svetskog rata i drugi, koji označavaju republičke Skupštine posle rata i višestranačke skupštine Republike Srbije (1990-2000).

Kod strukture knjige izdvajamo Zaključak na engleskom jeziku i Prilog „Tabularni prikaz Skupštine i skupštinskih predsedništva od 1804-2001. godine“. Prvi put su na jednom mestu registrovane sve skupštine, njiheni predsednici, potpredsednici i sekretari.

Sadržajem knjige Majdanac je izneo niz nepoznatih činjenica iz skupštinskog života koji u Srbiji traje skoro dva veka. Mnogi od nas nisu znali na primer, da su poslanici do 1918. godine, morali biti stariji od 30 godina i da su morali plaćati nešto veći porez od običnih građana. Pošto žene nisu imale pravo da biraju i da budu birane, u skupštinama su sedeli isključivo muškarci i to muškarci čiji je jedan od modnih detalja bilo nošenje brkova. Glasanje u Skupštini bilo je poimence, sedenjem i ustajanjem, kada se odlučivalo o zakonima, a tajno prilikom glasanja o izboru neke ličnosti. Poslanici su se obraćali Skupštini ustajući s mesta i gledajući u predsedavajućeg. Do Ustava 1888. godine, poslanici su birani javno, tako što je birač pred biračkim odborom glasno označavao svog kandidata. Od te 1888.